2-4

❀ श्रीः ❀

जागदीशी व्यधिकरण धर्मावच्छिन्ना भावस्य क्रोडपत्रिका

कालीशंकरी

प्राप्तिस्थानम् —

पं० टीकादत्त धीताल,

नेपाली - सौभाग्य पुस्तकालय,

दुग्धविनायक, बनारस सिटी।

मूल्य ॥)

1266

जागदीशीव्यधिकरणटिप्पणकालीशंकरी ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूलस्य न्यूनत्वमत आह । प्रमेयसाध्यके चेति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्रापि समवायितया वाच्यत्वाभावस्यैव स्वीयलक्षणघटकत्वसंभवे ऽभावान्तरानुसरणस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितवक्ष्यमाणसार्वभौमीयलक्षणाभिप्रायकतया भावत्वेनाभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकाव्यापकत्वात् । भावत्वेनाभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । समनियताभावानामैक्यमतेनैव तदभिधानादिति । अथ किंस्वरूपसंबंधेन तादात्म्येन वा प्रमेयस्य साध्यतायामभावप्रसिद्धिः कृतेति । नाद्यः । वन्हित्वेन प्रमेयाभावं परित्यज्यावृत्तिगगनत्वादिना प्रमेयाभावानुधावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः । नापि द्वितीयः । ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यकस्थले कालिकसंबंधेन साध्याभावस्याप्रसिद्धिः । कार्या इत्यव्यवहितवक्ष्यमाणजागदीश्यसंगतेस्तादात्म्येन साध्यतायामपि तद्दोषस्य संभवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यादिति । संबंधसामान्येन साध्यतायामपि तद्दोषस्य जागरूकत्वादिति चेन्न । संबंधसामान्येन साध्यतास्थले वा प्रसिद्धेः कृतकत्वात् । ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यकस्थले इत्यादिजगदीशग्रन्थस्य संबन्धसामा-

न्यान्तर्गतकालिकसंबंधस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्व-मित्यभिप्रायकत्वादिति ॥ अप्रसिद्धिदोषस्यैवं सत्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिदोषान्तरं किमर्थं अतः तदवतारार्थं शंकते । नन्विति । अव्यभिचरितत्वमिति । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतामिति शेषः । तथाच न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनि व्यभिचारित्वेनालक्ष्य-ताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वापरमूलासंगतिरिति ध्येयमिति जगदीशः । अथैवं तर्हि तादृशसामानाधिकरण्याभावोव्याप्तिरिति मूलासंगतिः । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादिग्रन्थस्य पारिभाषिकाव्यभिचरितत्वाभिप्रायकतया तादृशवृत्तित्व-सामान्याभावस्य व्याप्तित्वाभिधानानुपयुक्तत्वादिति चेन्न। अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिकाव्यभि-चरितत्वाभिप्रायकतया न चैवमित्यादिमूलस्याप्यलक्ष्यता-प्रदर्शनपरत्वेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-केत्यादिग्रन्थस्यालक्ष्यतापरिहारपरत्वात् । ननु अव्य-भिचरितत्वस्य पारिभाषिकपरत्वे व्यभिचाराधीनविरो-धिज्ञानविषयत्वस्यैव व्याप्तित्वनियमभंगः स्यादित्यत उक्तं मूले । तादृशसामानाधिकरण्याभावोव्याप्तितत्संगतेः । त-स्याप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण शंकते प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति । अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकप्रति-योगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्या-पि यावदंतर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञाना-दित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति-

जागदीशी । ननु सर्वत्रैव गगनाभावाभावस्य तादृशत्वा-त्तस्य च यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादसंभव इति तत् कथं परित्यक्त-मिति चेन्न । तादृशाभावस्य वृत्तिमत्वेन विशेषणीयत्वा-त् । ताथाच तादृशाभावस्य गगनरूपतया वृत्तिविरहा-त्तमादाय नासंभव इति । ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-न्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभावस्यैकदेशभेदस्य च सर्वैरेव स्वीकारात् । आत्मघटयोर्नात्मत्वमिति प्रतीत्योभयत्वा-वच्छेदेनात्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावस्य सत्वेन तत्र-व्यापकताघटकसमवायसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकर-ण्यसौलभ्यादयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिविरहेण कथं त-द्वारणाय यत्समानाधिकरणदलं निवेशितमिति । अत्र के-चित् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावान-भ्युपगमात् । अन्यथा यत्समानाधिकरणदलानिवेशेपि धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेर्धूमाद्यभावस्य पर्वता-योगोलकोभयत्वावच्छेदेन पर्वतादौ सत्वेन साध्यव्याप-कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादि-त्याहुः, तन्न । साध्यव्यापकताघटकसाध्यवद्वृत्तित्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपितत्वनिवेशनै-व धूमाद्यभावस्य लक्षणघटकतया धूमवान्वन्हेरित्यादा-वतिव्याप्त्यनवकाशात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-योगिताकाभावानभ्युपगमस्यानुचितत्वादिति ॥ अत्रेदं समाधियते । रूपध्वंसाभावाभावस्य यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरो-

व्याभावेन तत्राव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणदलमिति । ननु वन्हिमान् धूमादित्यादावपि मलयाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिसंभवेऽयमात्मा ज्ञानादित्यादौ यत्समानाधिकरणदलव्यावृत्तिदानं जगदीशस्यासंगतमिति चेन्न । महामलयानंगीकारमते व्याप्तिविरहात् तस्य महाकालान्तर्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च स्वविशिष्टेत्यादेरप्रवेशे तत्राव्याप्तिविरहात् । उभयथैवायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिसंभवे ग्रंथकारस्य तत्राव्याप्तिदानस्य युक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु महाकालस्यापि हेत्वाधिकरणताया असत्वेपि हेतुसंबंधित्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकालान्तर्भावेण प्रलयाभावाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादव्याप्त्यनवकाशात् । प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेवासंभवादिति ध्येयम् । अथात्र आत्मत्वाभावस्यापि समानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्कथमव्याप्तिरुक्तेति मैवम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यत्र प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्यैव निवेशात् । संबंधित्वनिवेशे तु गगनाभावाभावस्य सामानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुत्थानप्रसंगः । न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् । दैशिकविशेषणतया साध्यसमानाधिकरणोक्तौ च गौरवादिति जगदीशः । अथात्र दैशिकविशेषणतया साध्यसामानाधिकरण्योक्तावपि द्रव्यत्वात्मत्वयोभयाभावस्यापि तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तितादवस्थ्येन कथं गौरवमित्युक्तमिति चेन्न । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याधिकरणवृत्त्यभावस्य विशेषणीयत्वादिति । केचित्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्याभावविशेषणत्वान्नोक्ताभावमादायाव्याप्तिरित्याहुः । न च तथापि समनियताभावैक्यमते ऽयमात्मा आत्मगगनान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र साध्यसमानाधिकरणतया तस्य च यावत एव वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्यमनंगीकृत्यैव गौरवाभिधानादिति ध्येयम् । यत्तु यत्समानाधिकरणा यावंतस्तादृशाभावाः । साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे वीजाभाव इति । तत्तुच्छम् । तथासति यत्समानाधिकरणा यावंतो ऽभावाः साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति जगदीशः ।

अथ यावत्पदोपादानेपि कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिवारकतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं वक्तव्यम् । अन्यथा गोत्वाभावस्यापि सृष्टिकालाद्यवच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । इत्थं च यत्किंचिदभावो हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्त्वे यावदन्तस्य वैय्यर्थ्यं कथं नोक्तं जगदीशेनेति चेन्न । साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य दैशिकविशेषतासंबंधेन वाच्यतया कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य प्रलयत्वादिस्वरूपस्य दैशिकविशेषणतासंबंधेन साध्याधिकरणेऽवृत्तितया अतिव्याप्तिविरहेण एतन्मते हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यानुक्तत्वादिति । तथा च यावत्पदानुक्तौ घटाद्यभावमादाय धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । न च वन्ह्यादिसामान्याभावमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि दैशिकविशेषणतया वाच्यत्वादिति ध्येयम् । केचित्तु व्यापकत्वदलवैय्यर्थ्यकथनेन प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिमूलासंगत्या प्रकृतोपयोगित्वं, यावत् पदस्य वैय्यर्थ्यकथनं तु न प्रकृतोपयोगि इतस्तन्नोक्तं जगदीशेनेत्याहुः । अथात्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणेपि विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपि लक्षणगमनसंभवेन प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुत्थितिप्रसंगस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वेन इदानीमेतत्कल्पे तदभिधानमनुचितमिति चेन्न ।

एतल्लक्षणकृन्मते विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रतियोगित्वम् । यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वमुभयाभावस्य उभयप्रतियोगिकत्वमिति मतानुसारेण बीजमात्रमुपन्यस्य तत्तदभिधानादिति । एवंच कस्यचिन्मते एतल्लक्षणेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोत्थितिरस्त्येव साध्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे तदपि नास्तीति भावः । अथात्र यत्समानाधिकरणा यावन्ता तादृशाऽभावाः भावभिन्ना इत्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति । हेत्वधिकरणवृत्तित्वं च विशेषणतया बोध्यम् । तेन वन्हिसंयोगात्मकाभावमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति । न च तथापि प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पे पर्वत इति यत्किंचिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभावस्य भावभिन्नत्वाभावेन तमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादावसंभव इति वाच्यम् । प्रतियोगिवैय्यधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुशरणीयत्वादिति । अत्रोच्यते । सप्तपदार्थातिरिक्त पदार्थस्यानभ्युपगंतृमते अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्वादेश्चाभावात्मकतया घटाभावभिन्नमभावत्वात् इत्यत्रातिव्याप्तिः । हेत्वधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वादिति । अथ यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाप्रतियोगिवृत्तय इत्यस्य सम्यक्त्वे कृते गुरुतरस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेनेति चेन्न । वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकवाच्य-

त्ववृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य गगनाभावयोर्किंचिद्धे-
त्वधिकरणान्यत्वे तदुभयाभावस्य च प्रतियोगिवृत्तित्वाभा-
वेनासंभवापत्तेरिति । यदपि यत्समानाधिकरणाः सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तो ऽभावाः दै-
शिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्वमित्येत्रास्तु लक्षणं स्वस्व-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यांतर्भावे गौरवात् । हेतुसमाना-
धिकरणस्य तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशे-
षणतयोभयवृत्तित्वाविरहाद्धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्या-
प्तिविरहात्तन्मन्दम् ॥ हेतुसमानाधिकरणस्य वन्हिसंयो-
गात्मकाभावस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाविरहाद्व-
न्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् । न च भावभि-
न्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशे नैष दोषः ॥
तद्धटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । तद्घटभि-
न्नत्वाद्यभावस्य तद्धटत्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् । घ-
टत्वादिना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्योभयवृत्तित्वादलं पल्ल-
वेन इति जगदीशः । अत्र कल्पे यावत्पदानुक्तौ धूमवान्
वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः । इदानीं तु यावदंतर्गतस्य त-
त्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य तदीयरूपध्वंसवदन्यत्वाभा-
वस्य च विशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।
यत्समानाधिकरणदलानुक्तौ वन्हिमान् धूमादित्यादौ त-
द्घटीयरूपध्वंसवदन्यत्वाभावमादायाव्याप्तिः । व्यापकत्व-
दलानुक्तौ तत्पर्वतीयरूपध्वंसात्मकाभावमादाय तत्रैवाव्या-
प्तिः । दैशिकविशेषणतयेत्यनुक्तौ तत्तदयोगोलकीयरूप-
ध्वंसात्मकाभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन उभयवृत्ति-

त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति । न चात्र कल्पे संयोगा-
द्यात्मकाभावमादाय सर्वत्रासम्भवसम्भवे तमपहाय कथं
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्युक्तं जगदीशेनेति वा-
च्यम् । प्रमेयत्वान् घटभेदत्वादित्यादौ लक्षणगमनात् ।
विषयतादेर्वृत्त्यनियामकत्वमते घटभेद इत्याकारकयत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानाभावस्यापि हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण तमादा-
याव्याप्त्यसम्भवात् । अथात्र तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसात्म-
काभावस्यापि तादृशयावदन्तर्गतस्य विशेषणतयोभयवृत्ति-
त्वविरहेण वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति चेन्न ।
प्रतियोगिवैय्यधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुशरणीयत्वा-
दिति । अत्रेदं शंकते । तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ तद्घ-
टवृत्तिरूपध्वंसप्रागभावात्मकाभावस्य यावदन्तर्गतस्य भा-
वभिन्नस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहान्नातिव्या-
प्तिरिति चेन्न ।आदिपदेन तद्गुणभिन्नं गुणत्वादित्यादावति
व्याप्तेरुक्तत्वात् । न च तथापि तद्रूपभेदगुणत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वे तदन्यतराभावस्य तादृशयावदंतर्गतस्य भाव-
भिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति
वाच्यम्। विषयत्वस्य ज्ञानासमानकालीनतया तादृशाभाव-
वस्याप्रसिद्धेः । न च तद्रूपभेदतत्क्षणवृत्तित्वैतदन्यतराभाव
स्य तत्क्षणाविगमकालावच्छेदेन तद्रूपादौ सत्वेन प्रसिद्धतया
तादृशयावदंतर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषतयोभयवृत्तित्व-
विरहान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तदभावस्य
तत्क्षणवृत्तित्वाभावविशिष्टतद्रूपत्वस्वरूपत्वेन कल्पनीयत-
या भावभिन्नत्वाभावात् । अथात्र तद्घटवृत्तिरू-

प्ध्वंसात्मकाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन हेत्वधिकरण-वृत्तितया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य विशे-षणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-रिति चेन्न । भावभिन्नपदेनविशेषणतया हेत्वधिकरणवृ-त्यभावस्य लभ्यत्वात्तादृशाभावस्य विशेषणतयाहेत्वधिक-रणवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् । यदि च भाव-भिन्नपदे विशेषणतया हेत्वधिकरणाविवक्षणे तत्क्षणवृ-त्तित्वतद्रूपभेदेतदन्यतराभावस्य तद्रूपनिष्ठव्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाभावस्य च तादृशसंबंधेन हेत्व-धिकरणवृत्तितया न तमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति वि-भाव्यते । तदा तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वंसाभावविशिष्टवाच्य-त्वाभावस्य तादृशरूपध्वंसाभाववाच्यत्वोभयाभावस्य नि-रुक्तयावदंतर्गतस्य भावभिन्नस्य च दैशिकविशेषणतयो-भयवृत्तित्वाभावाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरेव एत-त्कल्पे दोषो मंतव्यः । यदि च विशिष्टाभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रतियोगित्वे च यदभावप्र-युक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते वैशिष्ट्यव्यासज्यवृ-त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-गिताविशेषणं दीयते । तदा एतन्मते कोपि दोषो ना-स्तीति निपुणतरं विभावनीयम् । अत्र च साध्यवन्निष्ठा-भावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः । तेन सा-ध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियो-गित्वेन घटाद्यभावस्य सत्वेपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रति-योगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेः । इत्थं

च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानाधिकरणासाध्यवन्निष्ठाभावप्रति-योगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्संबंधावच्छि-न्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपतत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेद-मिति जगदीशेनोक्तम् । अथात्र यत्रत् प्रतियोगित्वाव-च्छिन्नाधिकरणसाध्यवत् तत्तत् प्रतियोगिताभिन्नत्वसाध्य-यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यवन्निष्ठा-भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वेन तदनु-क्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वपदस्य पारिभाषिकत्वापत्त्या जग-दीशेन तत्परित्यक्तत्वात् । व्यापकतापदस्य पारिभाषि-कत्वं स्वीकृत्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण तथैवोक्तत्वा-च । अथात्र कल्पे प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयत्वेपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्याधि-करणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्वेन पुनरप्रसि-द्धितादवस्थ्यमिति चेन्न । साध्याधिकरणवृत्तितादृशाभा-वप्रतियोगितावच्छेदिका याया प्रतियोगिता तदन्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विवक्षितत्वात् । साध्याधिक-रणवृत्तित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदव-त्वसंबंधेन । अवच्छेदकता च स्वावच्छिन्ननिरूपकता-काधिकरणत्वसंबंधेन । स्वं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वेनाभिमता प्रतियोगिता । न च तथापि स्वा-वच्छिन्ननिरूपकताधिकरणत्वसंबंधेन समवायित्वेन वा-च्यत्वाभावप्रतियोगित्ववत् घटादिभेदस्यापि संसर्गतया तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधिकरणवृत्तित्वेन पुनरप्र-सिद्धिस्तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायाअन्यू-

नानातिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव संसर्गत्वाभ्युपगमात् । लब्धार्थिकासती रूढिरित्यादिपाङ्क्तिव्याख्यानावसरे पङ्कजशब्दार्थविचारप्रस्तावे एतस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च । अथात्र लघुरूपसमानियतगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकर्तृनये घटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षया लघुनि घटत्वे एव स्वीकरणीयम् । तथा च घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसंभव इति चेन्न । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यानुशरणीयत्वात् । तथाच यत्किंचित्साध्याधिकरणावृत्तिस्वाविशिष्टसामान्यिका याया प्रतियोगिता तदन्यत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति समुदीतार्थः । इत्थंच घटाद्यभावप्रतियोगिताविशिष्टसामान्यस्यैव साध्याधिकरणावृत्तितया तदन्यत्वस्य घटाद्यभावप्रतियोगित्वे सत्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति सर्वं सुस्थितम् । वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसंबंधेन ग्राह्यम् । तेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाभावस्यापि कालिकसंबंधेन साध्यवति वृत्त्या यावदनंतर्गतत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च

तादृशस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि न क्षतिः । इत्थं च जातिसामान्याभावादेरपि वन्ह्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसंभवापत्तेरतो ऽभावा इत्युक्तम् । भावभिन्ना इति च तदर्थ इति जगदीशेनोक्तम् । न च प्रमेयत्वान् घटाभावत्वादित्यादौ जातिस्वरूपाभावस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावेन लक्षणाघटकतया ऽभावान्तरमादाय लक्षणसमन्वयात् कथमसंभवापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन अव्याप्त्यापत्तिरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् । विषयतादेर्वृत्तिनियामकत्वमते घटाभावानुयोगिकविषयता संबंधेन नित्यज्ञानाभावाभावस्य व्यभिचारित्वादिसंबंधस्य वृत्तिनियामकत्वमते जातिसामान्याभावाभावस्यापि तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तितया तमादायोक्तस्थलेपि लक्षणगमनासंभवात् । अथ घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्यातिरिक्तस्य तादृशतया तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात्पुनरसंभवापत्तिरिति चेन्न । भावभिन्नत्वपदेन साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसंग इति दीधितीकारोक्तमपि संगच्छते । साध्यवद्वृत्तिभावरूपाभावप्रतियोगी प्रतियोगी यस्येति विग्रहः । भावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ मनस्त्वात्मकस्य मनोभेदाभावस्य तद्विरहात् । पुनः दीधितिकारोक्तासंगतिरत उक्तं साध्यवद्वृत्तीति ॥ प्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ च तादृशाभावाप्रसिद्धिरत उक्तं भाव

इति । ननु साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्वरूपभावभिन्नत्वनिवेशेपि पृथिवीत्वमनस्त्वएतदन्यतरस्वरूपस्यांन्यतराभावाभावस्य साध्यवद्वृत्तियत्पृथिवीत्वं तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेन मनस्त्वस्वरूपाभावस्य भावभिन्नत्वविरहात्, दीधीतिकारोक्तासंगतितादवस्थ्यमिति । न च घटत्वेन मनोन्यत्वाभावएव तादृशभावभिन्नइति वाच्यम् । तस्यापि पृथिवीत्वं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटत्वे मनोन्यत्वाभावएतदन्यतरस्वरूपाभावमादाय साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वादिति चेन्न,साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदन्यप्रतियोगिताको यो भावः स एव भावाभिन्नः । अभाव इत्यर्थस्यैव पर्यवसितत्वादिति साध्यवद्वृत्तिभावश्च साध्यव्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य पर्वतभिन्नभेदस्य पर्वतत्वस्वरूपत्वेन साध्यवद्वृत्तिभावत्वात्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेपि न लक्षणाघटकत्वम् । वस्तुतो भावभिन्नपदेन साध्यवद्वृत्तिभावीयप्रतियोगिनावच्छेदकप्रतियोगिताकान्यत्वस्य विवक्षणान्नकोपि दोष इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । साध्यवद्वृत्तित्वं यदि येन केनापि संबंधेनोच्यते तदा मनस्त्वस्वरूपस्य मनोभेदाभावस्य कालिकादिसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वेन मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिप्रसंग इति दीधीतिकारोक्तासंगतिः । रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ रूपत्वस्वरूपाभावस्यातथात्वादतिव्याप्तिश्च । यदि स्वरूपसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वं विवक्ष्यते । तदा जातिसामान्याभावाभावमादाय पुनरसंभवतादवस्थ्यम् । तस्मात् स्वप्रतियोगिमत्वा-

ग्रहाविरोधिताघटकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वं वाच्यम् । तथा सति मनस्त्वस्य मनोन्यत्वाभावीयप्रतियोगिमत्ताग्रहाविरोधिताघटकसमवायसंबंधेन साध्यवद्वृत्तिविरहेण मनोन्यत्वाभावस्य निरुक्तभावभिन्नत्वमस्त्येवेति ना संगतिः । जातिस्वरूपाभावस्य स्वीयप्रतियोगिमत्ताग्रहाविरोधिताघटकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तितया जातिसामान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति बोध्यम् । एवं च व्यापकताघटकीभूतसाध्यवन्निष्ठत्वमेव । स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहाविरोधिताघटकसंबंधेन वाच्यम् । तावतैव जात्यादिस्वरूपाभावस्य लक्षणाघटकतया ऽसंभववारणसंभवात् । भावभिन्नत्वदलं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोदुर्वार इति सुधीभिर्विभानीयम् ॥ केचित्तु स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेन जातिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य जातिस्वरूपत्वेपि घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य जात्यनात्मकतया घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वात्तमादाय नासंभव इति प्राहुः। तदपि न मनोरमम् । एवमपि द्वितीयलक्षणे जात्यभावत्वेन घटाद्यभावमादायासंभवस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । परेतु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावस्यैव घटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्वरूपतया तस्य च वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभासंभवशंकाप्यस्ति । भावभिन्नत्वं साध्यवद्वृत्तिभावान्यत्वं । किंवा यथा

श्रुतमेव मनोन्यत्वाद्यभाव इत्याद्युत्तरग्रंथस्तु समनियताभावानामनैक्यमते घटत्वेन मनोन्यत्वाभावमादाय संगमनीयः । न चैवमपि जातित्वादिविशिष्टजातिसामान्याभावाभावमादायासंभवो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तादृशाभावस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव वारणीय त्वादित्याहुः। यत्तु साध्यवद्वृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यर्थ इतितन्मन्दम्। केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिध्या व्याप्तेः। गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेपितस्य हेतुसमानाधिकरण्यासंभवादिति जागदीशी । अथात्रघटत्वेन गगनाभावाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपतया साध्यवदवृत्तित्वेन साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवदवृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन गगनाभावाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया केवलान्वयिन्यपि लक्षणगमनसंभवादेतद्दूषणमयुक्तमिति चेन्न । स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेन गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपत्वस्वीकारेण पिघटत्वेन गगनाभावाभावीय प्रतियोगित्वस्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्यगगनस्वरूपत्वस्वीकारेण तस्यैवासिद्धतया घटत्वेन गगनाभावाभावीयप्रतियोगित्वस्य साध्यवदवृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम्। ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोत्तथैव वाच्यत्वाद्यभावमादाय उक्तातिप्रसंगव्युदासस्संभवात् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-

गिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवग्रस्तमत आह । अत-
एवेति इति जगदीशेनोक्तम् । तस्यायमाशयः । साध्यतावच्छे-
दकसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकायावन्तो ऽभावाः
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव-
च्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमिति समुदितार्थः ।
संबंधान्तरावच्छिन्नाभावमादायासंभववारणाय साध्यता-
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नेत्युक्तं । कालिकादिसंबंधेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति । न च साध्यतावच्छेदकसं-
बंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रतियोगित्वंतु यथाकथं-
चित्संबन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । तत एवनासंभवादिसंभवाना-
पीतिवाच्यम् । संबंधान्तरावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभा-
वमादाय लक्षणगमनसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानु-
त्थितिप्रसंगात् । यदपि ननु यादृशाभावप्रतियोगितायाव्या-
पकं साध्यतावच्छेदकं तादृशः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छि-
न्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं
व्याप्तिरित्युक्तौ च वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारण-
संभवात् । यावत्त्वलक्षणं गौरवग्रस्तमत आह । अत एवेति ।
तदप्यसंगतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन
वह्निधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वासंभवाद्वह्निधूमोभयवान् धूमा-
दित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शंकितुमशक्यत्वात्
इतिजगदीशः । अत्रेदं शंकते । उभयत्वस्य पर्याप्तिसंबंधेन
एकत्वावच्छेदेनाभावसत्त्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटित-
व्यापकत्वमस्त्येवेति । मैवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नि-

वेश्य वन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारण संभवेपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावत्वान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाधिकरणे गुणे सत्वानतिरिक्त-साध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्वाधिकरणत्वसत्वेन सत्ता-वदभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य प्रतियोगिसामानाधिकर-ण्यसत्वादिति। न च तत्रातिव्याप्तिः। मूतत्वभूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादिवत्स्वीकरणीयेति वाच्यम्। जगदीशमते त-त्रातिव्याप्त्यसंभवेन भवन्मते तत्स्वीकारेऽतीव संदर्भविरोधा-पत्तेः।नच तथापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नानाधि-करणत्वं व्यापकताघटकं वाच्यम्।सत्तावदभावीयप्रतियोगिनि गुणे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वावच्छि-न्नानधिकरणत्वेन विशिष्टसत्वस्य सत्तावदभावीयप्रतियोगि-त्वाव्यापकत्वात्। सत्तावदभावीयस्य लक्षणाघटकत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथासति स्वरूपतः साध्यताव-च्छेदकस्थले वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यता-वच्छेदकतवावच्छेदकस्याभावादिति ध्येयम्। वस्तुतस्तु यथा-श्रुताभिप्रायेण ग्रन्थकृता दूषितत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्य तत्राव्याप्तिवारणं न क्षतिमावहतीति भावः। नव्या-स्तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रति-योगिताको यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधि-करणस्तत्वमिति जगदीशेनोक्तम्। अत्र च वन्हिधूमोभयत्वा-वच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-यानवच्छिन्नांत साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमपि। धूमवान्व-

न्हेरित्यादौ कालिकादिसंबंधेन धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादति व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ प्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न विशेष्यते प्रयोजनाभावात् । तथाच वन्हिमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्याद्यभावमादाय लक्षणगमनसंभवेपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनादिरूपेण प्रमेयाद्यभावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणगमनासंभवात् । न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुत्थितिप्रसंगः । अत्र च लक्षणे तादृशपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रं परामृश्यते । न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वपर्यन्तम् । तथा सति यः कश्चिदभावोयदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यधनिष्ठ प्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वपर्यन्तमभावविशेषणं व्यर्थम् । धूमवान्वन्हेरित्यादावीतव्याप्त्यभावात् । तावन्मात्रोक्तौ च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणगमनसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलावतारप्रसंगः । अथात्र धर्मानवच्छिन्नत्वमेवोच्यतां किं साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य धर्मविशेषणत्वेनेति । सर्वत्रैव गगनरूपेण साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वादव्याप्त्यसंभवादिति चेन्न । अखंडाभावघटकतया सार्थक्यात् । नचैवमप्यनतिप्रयोजनकतयाकथमेतत्पर्यन्तं विशेषणमिति वाच्यम् । भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्येत्यादिदीधिति-

संगमनार्थकत्वात् । केचित्तु धर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशने प्रतियोगितामात्रस्यैव संबंधावच्छिन्नत्वेन वृत्तिमद्रूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽसंभवः स्यादत उक्तमतिरिक्तं धर्मविशेषणम् । न च धर्मविधया धर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशनैवासंभवाभावात् तद्वारकमतिरिक्तान्तविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यथासन्निवेशेनैव्यर्थ्याभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मेऽपि केचिदित्यादिना भट्टाचार्यैः स्वीकृतया तन्मते ऽसंभवस्तादवस्थ्याच्चेति आहुः । नचैवमपि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपहाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यताम् । सर्वत्र व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणगमनसंभवादिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाव्यधिकरणसंबंधाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् । न च व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणगमनसंभव इति वाच्यम् । कालिकसंबंधेन धूमत्वविशिष्टाभावमादाय धूमवान् वन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यैव निवेश्यत्वात् । न च विरुद्धोभयसंबंधावच्छिन्नाभावमादायैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । विरुद्धोभयत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतानभ्युपगमात् । विशिष्टधीनियामकतावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छे-

दकत्वात् । अभ्युपगमेतु विरुद्धोभयसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्ना-भावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि लक्षण-गमनसंभवे प्रतियोगिवृत्तिश्चेत्यादिमूलानुत्थितिप्रसंगः। केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन लघुरूपसमनियतगुरु-रूपेण साध्यतायामव्याप्तिभिया साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वस्य निवेशासंभव इत्याहुः । येन संबंधेन व्यापकत्वं तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं वक्तव्यमन्यथा पृथ्वी-महाकालकपालान्यतरत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाद्यभावस्य का-लिकसंबंधेन पृथ्वी रूपप्रतियोग्यधिकरणे महाकाले वृ-त्तेरतिव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वस्य व्या-पकत्वं न घटते नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् । अतो न तत्संबंधमादायातिव्याप्तिसंभावना । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्पंदमात्रस्य जन्यतया कालिकसंबंधस्यापि स्पंदत्वव्यापकतावच्छेदकत्व-संभवेन तेन संबंधेन स्पंदत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे महाकाले स्पंदत्वाद्यभावस्य सत्वात् । न च स्पंदइत्याकारकयत्किंचि-द्बोधव्यक्तेर्विषयतासंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वात् । यावदंतर्ग-तस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हे-त्वधिकरणेमहाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्ना-तिव्याप्तिः । नहि तादृशबोधव्यक्तेः कालिकसंबंधेनापि स्पन्द त्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादितिवाच्यम्। विष-यताया ज्ञानसमानकालीनतयातद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामपि स्पंदत्ववर्तिविषयतासंबंधेन तद्बुद्धिव्यक्त्यभावसत्वादिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रायं पूर्वपक्षः । प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्य

टितव्यापकताया साध्याधिकरणे स्पंदे स्यन्दत्वानधिकरण देशावच्छेदेन स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगिताश्रयस्यन्दत्वस्य-कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्वात् साध्यवान्नि-ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव स्पंदत्वाभावीयप्रतियो-गितायां सत्वादिति कालिको न साध्यव्यापकताघटकसंबंधः। कथं तत्संबन्धमादाय स्यन्दकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकताकल्पे च यावदन्तर्गतस्य स्पंदे इत्याकारकयात्किंचिज्जन्यज्ञानाभावस्य व्यापकताघटक विषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रातियोगिसामानाधिकर ण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति। अत्रेदं समाधानं समनियताभावा नामैक्यमते। स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकवाच्यत्वाद्यभावस्य समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता-कस्पन्दत्वाभावाभिन्नतया साध्यवान्निष्ठकालिकसंबंधावच्छि-न्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्पंदानुयोगिक-स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वानिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्य सम-वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पंदत्वाभावेपि सत्वात्। कालिकस्यापि व्यापकताघटकसंसर्गतया तद्ग्रंथासंगतेरिति। प्रमेयमित्याकारकयत्किंचिज्जन्यज्ञानाभावमादाय व्यधिकर-णधर्मावच्छिन्नाभावव्यतिरेकेणापि लक्षणगमनात्। प्रति योगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यैवानुसरणीयतया स्पं-द इत्याकारकयत्किंचिज्जन्यज्ञानाभावस्य प्रतियोगिवैय-धिकरण्यघटितस्यन्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवेपि नानु-पपत्तिरिति ध्येयम्। वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव किंचेत्या-दिना दोषान्तरस्य संबंधत्रयस्यैक्यविवक्षणे बीजत्वमुक्त-

मिति भावः । यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामा-
न्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति । तदानीं चक्षुः संयुक्तविशे-
षणताया असत्त्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोः चक्षु
संयुक्तसमवेतवृत्त्यभावविशेषणताया सत्वेन संनिकर्षसंभवा-
दिति तत्तुच्छम् । चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रू-
पाद्यभावचक्षुषापत्या चक्षुः संयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणतया
एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवातवृत्त्यभावचेक्षुषत्व-
स्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात । अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभावचा-
क्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयमिति जगदीशः । अथात्र च-
क्षुः संयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्ते-
र्वारणाय कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वमेव
निवेशनीयम् । तेन कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्या-
न्यत्वविशेषणव्यतिरेकेणापि त्रसरेणुवृत्त्यभावचक्षुषे व्यभि-
चारासंभवात् । कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्यत्वविशेषणं
निवेश्य घटादावुत्पतिकालाऽवच्छेदेन रूपाभावचाक्षुषवा-
रणं जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न । परमाणौ चक्षुः संयोग-
दशायां द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावचाक्षुषापत्तेः । चक्षुः
संयुक्तसमवेतयोग्यविशेषणतायास्तदानीमपि द्रव्यत्वादौ स-
त्त्वादिति उक्तापत्तिवारणाय संयुक्तांशे योग्यत्वनिवेशावश्य-
कत्वाद्ग्रंथासंगतेः । एवं चक्षुः संयुक्तसमवेतांशेपि योग्यत्वं निवे-
शनीयम् । अन्यथा घटनिष्ठगुरुत्ववृत्त्यभावचाक्षुषापत्तेस्तथाच
गुरुत्वे योग्यत्वाभावान्न तथापत्तिरिति । ननु योग्यचक्षुः संयु-
क्तसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यम्
तावतैव व्यभिचारः । यवोत्पत्तिकाले घटादौ रूपाभावचा-

क्षुषानुपपत्तिरिति चेन्न । एतदस्वरसेनैवपरकल्पानुसरणात् । वस्तुता एतदृशकार्यकारणभावकल्पनेपि त्रसरेणुवृत्यभाव-चाक्षुषोत्पत्यर्थं द्रव्यवृत्यभावचाक्षुषत्वेन चक्षुः संयुक्तयोग्य-विशेषणतात्वेन च कार्यकारणभावस्यापि कल्पनीयतया द्रव्यवृत्यभावचाक्षुषत्वावच्छिन्नस्य तस्य कारणविरहेणैव न घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनाभावचाक्षुषोत्पत्तिसंभव इत्य-वधेयम् । ननु धूमाद्यभावानिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टगो-त्वाद्यभावस्याभावोधूमाद्यभाव एवाभावप्रतियोगिकस्या-भावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात्तथाच धूमादौ साध्ये वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्तिः । धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकर-णावच्छेदेनगोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत-आह जलादिवृत्तीति जगदीशः । ननु धूमवान् वन्हेरित्यत्र यावदंतर्गतस्य भावस्वरूपस्यायोगोलकान्यत्वाभावस्य प्रति-योगिसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्तिविरहान्न तत्संगतिः अभावाधिकरणस्यैवाधिकरणस्वरूपतया योगोलकत्वादिवृत्तेः जलादिवृतित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्यायोगोलकत्वाना-त्मकत्वात् । मैवं गगनाभावभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादावतिव्या-प्तिः।। यावदंतर्गतस्य गगनाभावभेदाभावस्यापि तादात्म्येन गगनाभावात्मकतया तद्वृत्तजलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभा-वाभावस्य तदात्मकतया तत्प्रतियोगिनागोत्वाभावेन समं सामानाधिकरण्याददिति ध्येयम् । यावत्पदस्य फलतः प्रति-योगितावि‍शेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्र-तियोगिताकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्र तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यम् विवक्षितं । न चैवं

यत्समानाधिकरण इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आत्मत्व-सामान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतयातत्प्र-तियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगित्वा-श्रयसामानाधिकरण्याभावादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्या-प्तिवारकत्वादिति संप्रदायविद इति जागदीशी ॥ अत्रेदं शंकते ॥ साध्यव्यापकतावच्छेदिकायावंत्यः प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिदभावे प्रत्येकं तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकर-ण्यविवक्षणेनैव सामंजस्ये हेतुसमानाधिकरणपदस्य स्ववि-शिष्टपदस्य वैयर्थ्यमिति ॥ भट्टाचार्येण एतद्वैयर्थ्यभयेन एत-त्कल्पस्य परित्यक्ततया जगदीशेनापि तद्दोषेणापि सांप्र-दायिका इत्युक्तमिति वाच्यम् । न चैव यत्समानाधिकरणा इत्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याद्यभिधानासंगतिरिति ॥ मैवं । प्रति-योगिवैय्यधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य स्वयमेव दूषितत्वेन प्रतियोगिवैय्यधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतया जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यापि यावदन्तर्गत-तया हेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधि-करण्यविरहादसंभवः स्यादतस्तदुपात्तम् । न च तथापि भा-वभिन्नाभावीयनिरुक्ततत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्य-विवक्षणेनैवासंभववारणादुक्तदोषस्तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । भावभिन्नत्वस्याभावान्विततया प्रतियोगित्वांशे तस्या-निवेशेन यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति ध्येयम् । केचि-त्तु यत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्र-तियोगितात्वव्यापको ऽभावस्तत्त्वमेव व्याप्तिः । व्यापकत्वं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वस्वानिरूपितत्वोभयसं-

वंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वं च स्वाश्रयसामानाधिकरण्यस्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वोभयसंबंधेन बोध्यम् । एवंच यत्समानाधिकरणा इत्यनुक्तौ आत्मत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तोभयसंबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वात् । अव्याप्तिस्तदुपात्तम् । कपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्य प्रागुक्तोभयसंबंधेन हेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वादव्याप्तिः, अतः स्वविशिष्टपदम् । न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वादेशि संबन्धविधया स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तित्वनिवेशनमनुचितमिति वाच्यं, स्वविशिष्टसार्थक्यार्थतन्निवेशात्, अन्यथा यावत्वस्याभावविशेषणत्वेपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वनिवेशेनापि सामंजस्ये स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यभयेन तदर्थत्यक्त्वा हेत्वधिकरणत्वानि यावन्तीत्यादिना गुरुतरार्थकरणस्यानौचित्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपको ऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम् । तथाच धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं न्यूनवृत्तित्वेनैव धूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमुपपादयति प्रसंग इति युक्तमुत्पश्याम इति जगदीशः । अथ धूमाभावस्य धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावात्मकतया स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्याद-

तिव्याप्तिः तादवस्थ्यमिति। न च स्वसामानाधिकरण्ये सति स्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नं यत्तदन्यप्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपदेन विवक्षणीयम् । तथा च धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वसमानाधिकरण्यीभूतस्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वेन तादृशत्वाभावेन तमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाभावोभयाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण सद्धेतुमात्रएव लक्षणगमनसंभवात्, प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुत्थिविप्रसंग इत्युत्तरग्रंथासंगतेः। नैवं, धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाद्यभावएव पर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपि धूमएव स्वीक्रियते अतो न गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वाश्रयवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतो धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपत्वेपि तदीयधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय न धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्तित्वात्। अत एव विशिष्टाभावमपहाय वाच्यत्वगगनोभयाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण लक्षणगमनद्वितीयलक्षणानुसारे बीजत्वेन दर्शितमिति, न च तथापि गोत्वाभावत्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमाधूमान्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावानतिरे-

कितया तस्य निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमेयत्वाद्य-
वच्छिन्नायाप्रतियोगितातदाश्रयसामानाधिकरण्यादतिव्याप्ति-
र्दुर्वारैवेति वाच्यं, निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताया अभाववृत्तित्वेनापि विशेषणीयत्वात्, वृत्तित्वं च स्व-
निरूपकत्वस्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणवृ-
त्तित्वोभयसंबंधेन बोध्यम्। वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानप्रति-
योगित्वपदेन प्रतियेगितात्विशिष्टप्रतियोगिताया विवक्षणान्न
कोपि दोषः । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यउक्तस्वन्यूनवृत्ति
धर्मावच्छिन्नत्व संबंधावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदक भेदवत्व
स्वकालीनाभाववृत्तित्वसंबंधावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकता-
कभेदवत्वैतत्त्रितयसंबंधेन, संसर्गकघटकवृत्तिता च प्रागुक्तोभ-
यसंबंधेन ग्राह्येति बोध्यम् । अथ द्वितीयलक्षणे साध्यव्याप-
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वानुपादाने जलवृत्तित्वविशिष्टद्र-
व्यत्वाभावं तद्वृतित्वविशिष्टसत्ताद्यभावं चादाय वन्हिमान्
धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वात् इत्यादावव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन
सा न संगच्छते । तादृशविशिष्टाभावस्य तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । न च
प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेण तद-
भिहितमिति वाच्यं, व्यभिचारिणि यावदन्तर्गतो यो व्याभि-
चारनिरूपकाधिकरणस्थलवृत्तित्वाभावविशिष्टाभावस्तस्य स्व
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतव्यभिचारस्थलवृत्तित्वाभावावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्तिविरहात् । पर्याप्तिनिवेशस्य
निष्प्रयोजनकतया परित्याज्यत्वात् । मैवम् । पर्याप्त्यनिवेशेपि
यावदंतर्गतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्या-

धेयता संबंधेन जलविशिष्टाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेण वन्हिमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यत्रैव जगदीशस्य तात्पर्यादितिकेचिदाहुस्तन्न, पर्याप्त्यानिवेशेऽपि वाच्यत्वगोत्वोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसंगात् । उक्तोभयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । तस्मात्समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यमते व्यभिचारिस्थलवृत्त्यभावस्य प्रतियोगिताया व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादिनाप्यवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याक्षतत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वमितियुक्तमुत्पश्यामः । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयतासंबंधेन घटविशिष्टाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसंभवसंभवे व्याप्तिदानं जगदीशस्यासंगतमितिचेन्न । अथाव्याप्तिपदस्यासंभवपरत्वादिति । केचित्तु साध्यताघटकसंबंधेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वं प्रतियोगितावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च वाच्यम् । तथाच कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र लक्षणगमनासंभवः, महाकालान्यत्वविशिष्टाधिकरणत्वस्यापि महाकाले स्वीकारादित्याहुः ॥ १ ॥ व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति । चक्रवर्तिल-

क्षणे अव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्याभावमादायाव्याप्तिवार-
णाय व्याप्यवृत्तीति, वन्हित्वादिना घटाद्यभावमादायाव्या-
प्तिवारणाय साध्येति, प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः, प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसि-
द्धेरतस्तदुपेक्षितम् । ननु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन
वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाद्यभावतया हेतुसमानाधिकरण-
स्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वन्हि-
त्वादिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह।
हेतुसमानाधिकरणस्येति जगदीशः ॥२॥ नचात्र तादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेन वा-
च्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिविरहाद्व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनम-
नुचितमितिवाच्यं, वन्हित्वेन घटाद्यभावमादाय वन्हिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिवारकसाध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति।
नचाग्रिमलक्षणेविवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्व-
समानाधिकरणस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणयाव-
द्धेत्वधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वस्यात्रापि विवक्षणान्न वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्या
प्तिर्न वा साध्याभावपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशविशे-
षणस्य गुरुतया निवेशयितुमशक्यत्वात्। अथ समनियताभा-
वैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वविवक्षणेनैव घटत्वेन वन्ह्यभावस्य वन्हित्वेन
घटाभावत्वेपि तदीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
साध्यतावच्छेदकेसत्वेनाव्याप्त्यभावात्कृतं लक्षणांतरानुस-

रणेनेतिचेन्न।विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्तदभावएव पर्यवसिततया व्याप्यवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्तिघटकत्वे व्याप्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघटाद्यभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धया तदभावाप्रसिद्धे वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरिति। व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणद्वये संयोगीसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिमाशंक्य वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वमेव दीधीतिपर्यवासितभावार्थमाह । तथाचेति, हेतुसमानाधिकरणाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकयद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यादिना । अथैतदर्थस्य साध्याभावाघटिततया द्वितीयलक्षणाभिप्रायकएवायंग्रंथः । प्रथमलक्षणस्य तु हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेवपारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः । तथाचेन्धनत्वेन वन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन्धनत्वस्यवन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य वन्हित्वेसत्वात् वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति । यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वंप्रवेश्य यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेविवक्षणीयत्वात् । तथाच वन्हित्व-

विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीय वन्हित्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य न्धनत्वे सत्वात् । वन्हिमान्धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वे घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठघटत्वेन घटाभावीयघटत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नतादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिरिति । तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वे सति यद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणान्न दोष इत्यपि वदन्ति ॥ साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदक स्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वामीति शिरोमणिः ॥ अत्र साध्यसामानाधिकरण्यं येन संबंधेन साध्यता तेन संबंधेन साध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । नचाकालः प्रमेयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिरिति जगदीशः । नचात्र यावदंतर्गतस्य व्यभिचारनिरूपाधिकरणान्यत्वाद्यभावस्य कालिकसंबंधेन धूमाद्यधिकरणायोगोलकादौ विशेषणतया वृत्या धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनमनुमितिवाच्यम् । जन्यमात्रस्य कालोपाधितानभ्युपगमात् । नच तथापि साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन धूमाद्याधिकरणे महाकालादौ कालिकसंबंधेन तादृशाभावमात्रस्यैव वृत्तेः प्रसिद्धस्थलएवातिव्याप्तिसंभवे सामानाधिकरण्यं च घटकवृत्तितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणता विशेषसंबंधनिवे-

शार्थं कालः प्रमेयत्वादित्याद्यनुधावनमनुचितमिति । वृत्य-नियामकसंबंधेन व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमे संयोगसंबं-धेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य महाकाले ऽभावात् । धूमवान्वन्हे-रित्यत्रातिव्याप्ति संभवात् । अतएव हेत्वधिकरणवृत्तिता-यां विशेषणताविशेषसंबंधनिवेशव्यावृत्तिदाने कालः काल-परिमाणादित्यादिकालत्वमनुचितमिति । अत्र हेतुतावच्छे-दकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वानिवेशे समवायेन हेत्वधिकरणे धूमावयवादौ वर्तमानस्य वन्ह्याद्यभावस्य साध्यसामा नाधिकरण्यविरहात् । वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिसंभवे ऽयमात्मा ज्ञानादित्यादिपर्यंतानुधावनमनुचितमिति विभा-वनीयम् ॥ यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्य-वत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं नास्तीति प्रगल्भद्वितीयलक्षणे हेतुसामा-नाधिकरण्यं तु फलतः प्रमाविशेषणमिति जगदीशः । तदर्थश्च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यं साध्यव-त्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तद्धर्मवत्त्वमिति । अथात्र यद्धर्मा-वच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्याभावप्रमासामान्येइ त्यनुक्त्वा यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकइत्यनेन नानाधर्माव-च्छिन्नविशेष्यताकप्रमासंग्रहकरणमनुचितमिति चेन्न । बाधमु-द्रया प्रतिबंधकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्यैवाचिजकताभि-प्रायेण संयोगवान् संयोगाभावादित्यादावतिव्याप्तेः संयो-गाभावधर्मितावच्छेदकसंयोगवत्तानिश्चयस्यानाहार्यस्याप्र-सिद्धत्वादिति ॥ अतएव निरवच्छिन्नतया साध्यवत्ताग्रह-प्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतसंबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाव निवेश्य प्रमायांस्वयमेव निवेशितम् । एतेन यत्त्वित्यादिना

हेत्ववच्छिन्नविशेष्यकसाध्यज्ञानप्रतिबंधकत्वाभावघटितल-
क्षणमाशंक्य हेतुमन्मात्रविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबंधकत्वा-
भावघटितगुरुतरलक्षणकरणमनुचितमितिपरास्तम् । हेत्व-
धिकरणवृत्तित्वस्य प्रमाविशेषणत्वेपि वन्हिमान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिः॥ हेतुमद्विशेष्यकधूमवान्वन्हित्वेन घटाभाववान्-
वन्ह्यभावश्च ह्रदइत्याकारकसमूहालंबनप्रमायां साध्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबंधकत्वादिति चेन्न । हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्या
भावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वा-
निरूपकत्वस्य प्रमाविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादिति । तथाच-
हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्य तादृशप्रमायां
सत्वेन नाव्याप्तिरिति, केचित्तु हेत्ववच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ता-
ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावघटितलक्षणविवक्षणान्नो-
क्तसमूहालंबनबोधमादायाव्याप्तिरित्याहुः । तन्न । महानसी
यवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानस्य समवायेन वन्ह्यभावप्रकारकज्ञान-
स्य च तादृशसंबंधेन तादृशसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतया
वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानपदे-
न साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिज्ञानं विवक्षणीयमित्यादिग्रंथासंगतेः । अथ प्रतियो-
ग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथानुस्थितिप्रसंगेन व्यापकत्वप्रतियोगि-
त्वानां चैकसंबंधेन विवक्षणीयतया साध्यव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च तत्पर्याप्त्यावच्छेदकताक
त्वेन विवक्षणीयतया महानसीयवन्ह्यभावस्य समवायेन

वन्ह्यभावस्य च लक्षणाघटकतया समवायेन वन्ह्यभावं महानसीयवन्ह्यभावंचादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविवक्षण-मनुचितमितिचेन्न। धूमवान्वह्नित्वेन घटाभाववान् महानसीय-वन्ह्यभाववांश्चेत्याकारकसमूहालंबनज्ञानस्यानुमिति प्रतिबंधकतया तमादायाव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात्। नच विवक्षितविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभाव-विवक्षणेनैव सामंजस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकधर्मसंबंधनिवेशेनेति वाच्यं वह्नित्वेन घटाभावप्रमायां वन्हित्वेन वह्निघटो-भयवत्ताबुद्धिप्रतिबंधकतया वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तादृश विशेषणस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्राहकत्वेन प्रतियोगितायां व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यानिवेशात्। समानियताभावानामैक्यमते वन्हित्वेन घटाभावस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्न-प्रतियोगिताकवन्ह्यभावाभिन्नतया पर्वतःस्वरूपेण वन्हिमान्नेति प्रमीयप्रकारताया अपि निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्यान्तर्गत्वे तत्र स्वरूपसंबंधेन वन्हिमत्ता-ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वसत्वाच्च तथात्वेव व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य च निवेशावश्यकत्वादितिध्येयम्। अथात्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन रूपेण च साध्यवत्वानिवेशे समवायसंबंधावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रमा महा-

नसीयवन्ह्यभावप्रमांचादायाऽव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन सा न युज्यते । सर्वत्रैव संबंधान्तरावच्छिन्नधर्मांतरावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकप्रमामादायासंभवस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गत्वस्य वृत्यनियामकसंबंधेन व्याप्यव्यापकभावस्य चानभ्युपगमेन प्रमेयवान् घटत्वादित्यादावेव लक्षणगमनात् । तत्र हेतुमद्विशेष्यकसंबंधान्तरावच्छिन्नसाध्यसामान्याभावप्रकारकप्रमायाधर्तुमशक्यत्वात्, नच तथापि साध्यतावच्छेदकधर्मस्यानिवेशे ऽव्याप्तिकथनमनुचितम् । तदप्रवेशे संभवस्य संभवादितिवाच्यं तदप्रवेशे संभवसंभवेप्युभयव्यावृत्तिदानार्थमव्याप्तिकथनस्यैवौचित्यादिति चिंत्यम् ॥ साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमिति । प्रगल्भतृतीयलक्षणे यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं विषयतया प्रकृतानुमिति प्रतिबंधकतानवच्छेदकं तत्वमर्थः । नच घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वन्हिनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमिति प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादवस्थ्यमितिवाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयित्वसामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्वमित्यस्योक्तत्वादिति जगदीशः । नचात्र यन्निष्ठवृत्तित्वविषयित्वसामान्यं न प्रकृतानुमिति प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभाववतीत्यस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यम् । वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे वन्हिसामान्याभावत्वमवगाह्य

वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमइत्याकारकज्ञानीयधूमादिनिष्ठवृत्तित्वावि-
षयत्वस्य निरुक्तविषयित्वसामान्यान्तर्गतस्यानुमितिप्रति-
बंधकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वाभावाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्रा-
व्याप्तिरतस्तद्वारणाय यन्निष्ठवृत्तित्वपर्याप्त्यावच्छेदकता-
कविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरि-
क्तवृत्तितत्वमित्यर्थो बोध्यः । तथाच वन्हिनिष्ठवृत्तित्वपर्या-
प्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यस्यैव धूमसाध्यकानुमिति
प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वेन धूमावान्वन्हेरित्यत्रा-
तिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्याभाववतीत्यस्य सार्थत्वात् ।
अथात्र यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्र-
कृतानुमितिप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्तिस्तत्वमित्युक्तावेव सा-
मंजस्ये विशेषणद्वयोपादानमनतिप्रयोजकमिति ॥ नच वन्हि
त्वेन घटाभाववद्वृत्तिधूमकालीनधूमोवन्हिसामान्याभावव-
द्वृत्तिरित्याकारकज्ञानीयधूमनिष्ठवन्हित्वेन घटाभाववद्वृ-
त्तित्वविषयित्वस्यापि निरुक्तविषयितासामान्यान्तर्गतत्वेन
तस्य च प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतातिरिक्तवृत्तित्वाविरहाद्व
न्हिमान्धूमादित्यादाव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्या प्रामा-
ण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट यद्रूपावच्छिन्नवि-
षयिताया व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकत्वंतद्रूपावच्छिन्नवि-
षयिताभिन्नंयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं
तत्वमित्यर्थकत्वेनैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यं सद्धेतुस्थले नि
रुक्तयद्रूपस्याप्रसिद्ध्या तादृशविवक्षायामव्याप्तितादव-
स्थ्यादिति चैवम् । उक्ताव्याप्तिवारणाय नञ्द्वयपदेन प्रकृ
तलक्षणस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं प्रकृतानुमिति-

प्रतिबंधकताशून्यानाहार्यामामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयावृत्तितद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्वमित्यर्थकत्वे नाभावद्वयघटितत्वादेव तत्सार्थक्यादिति। सद्धेतुस्थले तु संयोगी संयोगाभाववान् इत्याकारकज्ञानस्य नियताहार्यतया सर्वत्रैव यद्रूपपदेन संयोगाभावविशिष्टसंयोगत्वत्वस्य धर्तव्यतया यद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नत्वत्वस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यस्यैव सत्वात्तमादाय लक्षणसमन्वयः। धूमवान्वन्हेरित्यादौ निर्धूमवृत्तित्वाभाववान्वान्हिर्निर्धूमवृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञाने वन्हिर्निर्धूमवृत्तिरितिज्ञानोत्तरं इदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञाने एवं वन्हिर्निर्धूमवृत्तिर्नवेति संशये च निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नविषयित्वस्य वृत्तित्वेन यद्रूपपदेन निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्वस्य धर्तुमशक्यत्वादव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्यत्वस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वस्य निश्चयत्वस्य च निवेशः। नचात्र कल्पे साध्याभाववदित्यस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यम्। यद्रूपपदेन संयुक्तत्वाभावविशिष्टवन्हित्वेन घटाभाववत्संयुक्तस्य धर्तव्यतया संयुक्तत्वाभाववद्धूमोवन्हित्वेन घटाभाववद्वृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञानीयतद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नत्वस्य धूमनिष्ठवृत्तित्वविषयितासामान्ये सत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तरीत्या पर्याप्तिनिवेशे धूमवान्वन्हेरित्यादावति व्याप्तिवारकतयैव सार्थक्यादितिध्येयम्। यावंतःसाध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयायेतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्वं तत्वमिति मिश्रस्य प्रथमलक्षणे। ननु द्रव्यं विशिष्टस-

त्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तत्तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावात् । नचैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्त्तमानएव साध्याभावो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यम् । तथापि धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिः, निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवन्हौ सत्वात् । नच हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं गौरवापत्तेरितिजगदीशेनोक्तं तन्न संगच्छते । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकतया तादृशयावदभावसजातीयव्यधिकरणवृत्तित्वाभावस्यैव हेतौ सत्वेनाव्याप्तिविरहेण प्रत्येकपदस्य तत्तादित्यस्य च वैयर्थ्यात् । नच हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे प्रत्येकपदं तत्तत्पदं चानुपादेयमिति वाच्यम् । तथासति व्यभिचारिण्यत्रएव साध्यसामान्याभावघटितानिरुक्तयावत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्ध्यैवातिव्याप्त्यसंभवेन तथापि धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिः । निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवन्हौ सत्वादित्यादिग्रन्थेनातिव्याप्त्यभिधानासंगतेरिति विभावनीयम् । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं सत्त्वमिति । द्वितीयलक्षणे साजात्यं तु प्रागुक्तचरमदिशाग्राह्यम् । तेन संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव-

प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वन्ह्यादिव्यापकत्वेऽपि धूमवान् वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिस्तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति जगदीशः। नचात्र लक्षणे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साजात्यविवक्षणेऽपि प्रथमलक्षणोक्तदिशा संभवस्यासत्वात्। व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसंभवाच्च तादृशसाजात्यविवक्षणस्यैवोचितत्वेन प्रागुक्तदिशेत्यनेन गगनाभाववत्वतदन्यत्वान्यतररूपेण साजात्याविवक्षणमनुचितमिति वाच्यम्। तथासति व्यापकीभूतइत्यस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाद्यभावसाजात्यं यद्धर्मत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य च वन्ह्यभावादावसत्वेन धूमाद्यभावसजातीयवन्ह्यभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति। नच तथापि द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणवन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वविरहेण वन्ह्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं गौरवेणात्र व्यापकतायां तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्। अथात्र संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य धूमाद्यभावसजातीयत्वेऽपि वक्ष्यमाणोभयाभावघटितव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वेन तमादायातिव्याप्त्यभिधानमनुचितमितिचेन्न। पूर्वलक्षणोक्तदिशा यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं

तदन्यप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमित्यभिप्रायैवातिव्याप्त्यभिधानात् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभयवत्त्वं तदन्यप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तितानिरूपकमिति प्रतियोगिनि स्वत्वमंतर्भाव्यैव वा तस्योक्तत्वादिति । एतेन गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे केवलान्वयिनि स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वोभयाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः सामानाधिकरण्यमात्रघटितोभयत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । केचित्तु समनियताभावानामैक्यमते संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्यैव द्रव्यत्ववत्त्वेन घटाद्यभावतया तस्य च धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिः स्यात् अतस्तद्वारणाय प्रागुक्तादिशैव साजात्यं ग्राह्यमित्याहुः । अन्येतु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठंयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः । अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तारूपे

ऽभावे वर्त्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वावच्छेदात् । साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं द्रव्यएव व्यभिचारादतो नोक्तदोष इतिजगदीशः । अथात्र व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय समानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ धूमाभावरूपस्यायोगोलकान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्त्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वादिनावच्छिव्यापकताया अवच्छेदादुक्तरीत्या धूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिसंभवे स्थलांतरानुधावनमनुचितमिति चेदत्र केचित् । गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यस्योपलक्षणत्वाद्धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिर्भवत्येवेत्याहुः ॥ परंतु साध्याभावसजातीयाभावस्य साध्यतावच्छेदकघटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभावत्वावच्छिन्नाभावस्यातथात्वेन तमादायातिव्याप्त्यसंभवात् स्थलान्तरानुधावनमित्याहुः । अत्र यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावत्वं तत्तत्साध्याभावाधिकरणवृत्तितावच्छेदकमित्युक्तावप्यतिव्याप्तिवारणसंभवाद्व्यापकतावच्छेदकत्व

निवेशनमनुचितमितिविभावनीयम् ॥ अथात्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वेपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तास्वरूपस्य तादृशाभावस्य सत्तानतिरिक्ततया यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वलक्षणघटकतया तमादायातिव्याप्त्यसंभवेन साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रोक्तावपि सामंजस्ये व्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति । नचाभावे उभयाभावमपहाय यत्प्रतियोगितानिरूपितानुयोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपितत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वक्तव्यम् । तच्च द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावेप्यक्षतमेवेति वाच्यम् । अतिव्याप्तिदानार्थं तादृशव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यानौचित्यादिति ॥ परेतु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्वमिति शिरोमणिः । नचैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृत्तेर्वा अभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनापिप्रतियोगितया विशेषणीयत्वादिति जगदीशः । अथात्रान्यतराभावपर्यंतानुसरणमेतल्लक्षणे सामान्यधर्मेण विशेषाभावमनभ्युपेत्यैव । तदभ्युपगमे तु सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेन हेतुनिष्ठवृत्तित्वाभाव-

मादाय एतल्लक्षणस्यासंभवापत्तेः स्वावच्छिन्नत्वस्यन्यूनवृ-त्तित्वस्वन्यूनवृत्तित्वस्वव्याप्यत्वैतत्त्रितयसम्बंधेन धर्मविशि-ष्टान्यप्रतियोगित्वविवक्षणेनायं दोष इति ध्येयम् । न च तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेन स्वनिष्ठवृत्तित्वगगनान्यतराभावमादायैवैतल्लक्षणस्यासंभवसं-भवे कथमव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यम् । पृथिवी-त्वादिकप्रतियोगिकसमवायादिसंबंधेन हेतुतायां द्रव्यं पृथि-वीत्वादित्यादावेव लक्षणगमनात् । तत्र तेन संबंधेन हेतोरे-व वृत्तिमत्तया तद्वृत्तियावदभावस्यैव तत्र सत्वात् । यत्तु स्व निष्ठवृत्तितात्वेन वृत्तित्वसामान्याभावमादायासंभवउक्तस्त-दपि विशेषरूपेण संसर्गतामनभ्युपेत्यैव व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नसाध्याभावतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवृत्तितायां जग त्स्वरूपत्वेन तादात्म्येन प्रमेयहेतौ लक्षणगमनान्नासंभव इ-त्यपि वदंति । अथ तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-भाववद्वृत्तितात्वेन पर्वतवृत्तित्वजातित्वैतदन्यतराभावमादा य वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसंभवे पृथिवीत्वादिपर्यन्ता-नुसरणं संदर्भविरुद्धमिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोग-संबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्य संयोगरूपत्वेनाव्याप्यवृत्तितया तादृशाभावस्य धूमादौ सत्वेन तत्राव्याप्तिविरहात् । नचैवं धूमवान् वह्नेरित्यत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् । तस्य महाकालान्यो घटादित्यादेस्तुल्यत्वेन यथाश्रुताभिप्रायेण तत्रातिव्याप्ति-विरहादिति ध्येयम् । केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादिवत्सम-वायेन द्रव्यत्वादिकसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतुकोपि प्रसिद्ध-स्थलएव । अत एव कूटघटितलक्षणे वह्निमान्धूमादित्यत्र

साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधेन विपक्षीभूततत्तज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटस्येत्यादौ अधिकरणतासत्वात् तदप्रसिद्धनिबन्धनाऽव्याप्तेरुक्तस्थलेविरहात् । तदुभयं नोदाहृतमिति ग्रन्थकृतैवोक्तमित्याहुः । अथ प्रतियोगितायां हेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेन विशेषणत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न । सार्वभौममते उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चातिरिक्ततया उक्ताभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् ॥ अथवा तादृशवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वान्न दोषः । उक्ताभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतद्वित्वस्वरूपत्वादिति । एतेन तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले साध्याभाववद्वृत्तितात्वेन यावान्नास्तीत्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयेन तत्राऽव्याप्तिवारणाय केचित्वित्यादिना वक्ष्यमाणनिषेधद्वयप्रवेशे व्यावृत्तिदानमसंगतमित्यपि निरस्तं उक्ताभाववारकविशेषणस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् । अन्ये तु वृत्तिमदवृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं सत्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतियोगितां प्रति व्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । तेन नित्यज्ञानवतस्तादात्म्येन साध्यतायां ईश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्रव्यविषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानकयोः साध्यता-

वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिर्नवा तादृशएव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटाधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्वेपि ऽतिव्याप्तिरिति जगदीशः। अथात्र प्रागुक्तरीत्या ऽत्रापि घटान्यभेदपटान्यभेदादीनामपि कूटान्तर्गतत्वात्तद्घटिते कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति। नच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तित्वमदभावस्य प्रागुक्तत्वा घटान्यभेदादेस्तादृशसम्बन्धेनावर्तमानत्वेन लक्षणाघटकत्वम्। अत एव प्रागुक्ताव्याप्तिमपहायातिव्याप्त्यभिधानमपि संगच्छते इति वाच्यम्। पृथिवीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदजलभिन्नद्रव्यकर्मान्यतरभेदतेजोभिन्नद्रव्यसामान्यान्यतरभेदादीनामपि तादृशत्वेन तद्घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्त्यभिधानासंगच्छतेरिति चेन्न। तादात्म्येन नित्यज्ञानविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ साधनसमानाधिकरणघटासमवेताभावपटासमवेताभावघटितकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरसत्वेनातिव्याप्तेरेव तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यादिति ध्येयम्॥ ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावतां समुदायो विवक्षितः, किं यावतां साध्याभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः प्रथमे इदमित्यादि जगदीशः। अत्र प्रथमकल्पे स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताक यद्वृत्तावदन्यतमवृत्तित्वा-

भावः यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वभावो वा समुदायलक्षणवाक्यस्य पर्यवसितार्थः । अन्यतमत्वं च तत्तदधिकरणावृत्तिधर्मशून्यत्वमतो न केवलान्यप्रसिद्धिः। अत्रेदमिति पृथिव्या विशेषणं न तु पक्षानिर्देशः तथासति घटतद्वायुद्वित्व पटतद्वायुद्वित्वादीनां तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावाधिकरणे तद्वायौ वृत्तिमत्त्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेरिति जगदीशः । नच कपिसंयोगी सत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायावश्यं साध्याभावोपि व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। तथा चोक्तव्यक्तीनां व्याप्यवृत्तिभावेन लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम्। प्रचीनमते द्वित्वादिमतितत्प्रागभावकालावच्छेदेनात्यंताभावसत्वात् स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य द्वित्वादेरपिसत्वात्। नच नव्यमतानुसारेण तत्स्थलं परित्यज्य सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यमित्यादिस्थलानुधावनं कृतं तत्र च पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वे प्रागुक्तरीत्या द्वित्वादिकमादायातिव्याप्त्यभिधावनासंगतिरिति यदुक्तं तन्न सगंच्छते नव्यमते द्वित्वादीनां निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावादिति वाच्यम् । उभयमतसाधारण्यायतस्योक्तत्वात् । नच सत्तान्यएतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धो द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। सकलद्रव्यवृत्तित्वादिप्र-

टितस्य द्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुतया ऽन वच्छेदकत्वादिति जगदीशः । अत्रेयमापत्तिः । अथात्र द्रव्यत्वत्वस्य तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेपि द्रव्यान्यासमवेतत्वस्य लघुत्वेन सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगोपादानमनुचितमिति ध्येयम् । नच पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासात् तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलमिति वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायां वक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति जागदीशी । नचात्र व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य वृत्तित्वपर्याप्तत्वाविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥ तस्याखण्डाभावघटकतया सार्थकत्वात् । नच वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितायां विशेषणीयत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तितात्वेन पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः । वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितायां वक्तव्यत्वात् । अथवा तादृ

श्चऽव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन तादात्म्यसंबंधेन तादृशाव्यासज्यवृत्तिधर्मविशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षणान्न दोष उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूततादृशधर्मस्वरूपत्वादिति ध्येयम् । अथात्र सर्वत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायासंभवसंभवे ऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणीयेति कथमुक्तं जगदीशेन । असंभववारणार्थमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति मैवम् । तद्भूमीयसंयोगेन धूमहेतुकस्थले तादृशसंबंधेन योवृत्तिमान् तद्वृत्तियावदभावस्यैव हेतौ सत्वेन लक्षणगमनादिति ध्येयम् । परंतु तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले तद्वृत्तित्वतदन्यतद्वृत्तित्वोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव लाघवात्तद्वृत्तितात्वे कल्पनीयतया तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तत्र लक्षणगमनान्नासंभवाभिधानमितिप्राहुः । अत्र केचित् । सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया खंडाकालाद्यवच्छेदेन घटादावेव वृत्तिमति निवर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेताव-सत्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः तादृशवृत्तित्वाभावायावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहेति जगदीशः । अथात्र कल्पे वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः । धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमतिधूमादौ प्रसिद्धस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्वात् । नच हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वेन

साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्ति-
त्वाभावो न लक्षणघटक इतिवाच्यम् । धूमान्तरसंयुक्तत्वा-
वयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किंचिद्धूमे प्रसिद्धस्य तादृश
वृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतुत्वावच्छेदेन हेतावसत्वा-
त्तथाऽप्यव्याप्तेरिति चेदत्र नवीनाः । हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
यत्स्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन्वर्तमाना हेतुसमाना-
धिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तितात्वसमनियतप्र-
तियोगिका यावन्तोऽभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन
हेतौ तद्वत्वस्य विवक्षितत्वात् न कोऽपि दोषः। स्वपदं वृत्ति-
मत्वेनाभिमतपरमिति प्राहुः । केचित्तु स्वानुयोग्यनधिक-
रणावच्छिन्ना या ऽधिकरणता तत्तदन्यहेत्वधिकरणावच्छि
न्नाधिकरणताकत्वेन तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृ-
त्तित्वाभावस्य विशेषणीयत्वात्तादृशाभावस्य लक्षणघटक-
तया तमादाय न दोषः। स्वानुयोग्यनधिकरणत्वं च हेतुताव-
च्छेदकसंबंधेन बोध्यं, स्वपदं तादृशसाध्याभावसमुदायाधि-
करणवृत्तित्वाभावाधिकरणतापरमित्याहुः । अथात्र लक्षणे
घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वघटान्यवृत्तित्व विशिष्टवाच्यत्वा
द्यभावमादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः । तादृशसा-
ध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च विशिष्टस्याति-
रिक्तत्वमते विशिष्टाभावस्यसाध्याभावतावच्छेदकसमनिय-
तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदास इति वाच्यं,
तथासति घटभेदतदन्यप्रमेयैतदुभयाभावपटभेदतदन्यप्रमे-
यैतदुभयाभावघटितकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या प्रमेयवान्
वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न चोभयत्वम-

ष्येकाविशिष्टापरत्वमेवेति वाच्यम् । तथासति वृत्तित्वा-
लोकान्यत्वोभयाभावमादाय तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगि-
ताव्यापकत्वदलव्यावृत्तिदानासंगतिरिति चेन्न । साध्य-
तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नत्वस्य स्वयमेव निवेशिततया स्वन्यूनवृत्तिपदेन
स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणधर्मस्य विव-
क्षितत्वादेवोक्ताभावव्युदासात् साध्याधिकरणत्वनिवेशाच्च
वन्हिधूमोभयवान् वन्हेरित्यादावुभयाभावादेः संग्राह्यतया
नाव्याप्तिरिति ॥ वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव एतल्लक्षण-
मपहाय एतेनेत्यादिना लक्षणान्तरानुधावनं कृतम् । अत-
एव परलक्षणे साध्याभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्या-
प्तिसंभवे तामपहाय वाच्यं ज्ञेयत्वादिति सत्तावान् द्रव्यत्वा-
दित्येकव्यक्तिसाध्यके जगदीशस्याव्याप्तिदानमपि संग-
च्छतइति ध्येयम् । अत्र च हेत्वधिकरणे यत्किं-
चिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया कूटस्य वर्तमानत्वमेव तु
सामानाधिकरण्यं बोध्यम् । तेन पृथ्वी द्रव्यत्वप्रकारकप्र-
मानिशेष्यत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमाना-
धिकरणस्य जलावृत्यभावस्य तेजोवृत्यभावस्य च उक्त-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात् तदुभयकूटाधिकरणजात्यादौ
हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः । हेत्वधिकरणजलादि-
प्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं तदधिकरणे जलादौ हेतोः सत्वा-
दिति जगदीशः। अत्रेयमनुपपत्तिः। अथात्र साधनसमाना-

धिकरणस्य विपक्षीभूततत्तद्व्यक्तिभेदाभावस्यापि साध्य-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तत्तदघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्त्यसंभवे तद्वारकहेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वमित्यादिविशेषणवैयर्थ्यमिति चेदत्र केचित्, साध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्यापकत्वं तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमित्यभिप्रायेणैतद्ग्रंथसंगतिरित्याहुः । तन्मंदम् । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वमित्यादिमतस्य ग्रंथकृतैवप्रागदूषितत्वादिति मैवम् । यद्यत्संबंधेन व्यापकत्वं तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटनिवेशापेक्षया लाघवेन साध्यव्यापकताघटकभूतयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटवत्वं विवक्षितं तथा च पृथ्वीत्वद्द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ साध्यव्याकताघटकीभूतसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्वेनातिव्याप्तिरतो हेत्वधिकरणे यत्किंचिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वं साध्याभावविशेषणे दत्तमिति ग्रंथकृतामभिप्राय इति वयं समाधिमहे । पत्रिका समुदिता ।। इति जागदीश्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य टिप्पणं कालीशंकरीसमाप्ता ।।

हमारे यहाँ प्रकाशित काशीस्थराजकीयसंस्कृत पाठालय की पाठ्य-पुस्तकों की सूची ।

महाभाष्य (नवाह्निक)—प्रदीप उद्योत टीका तथा श्री बालशास्त्री जी की टिप्पणी से सहित	६)
महाभाष्य (संपूर्ण) „ „	२०)
व्युत्पत्तिवाद (म० म० गदाधरभट्टाचार्य रचित)	२)
शब्दकौस्तुभ (नवाह्निक)	६)
परिभाषेन्दुशेखर	१)
वैयाकरणभूषणसार	१)
परमलघुमञ्जूषा	॥)
पूर्वपक्षावली तथा उत्तरपक्षावली (सिद्धान्तकौमुदी की फक्किकाओं का रोचक विवरण)	॥)
तन्त्राधिकारनिर्णय—(भट्टोजीदीक्षितरचित) पञ्चरात्रादि आगम प्रामाण्य के ऊपर विस्तृत समालोचना	॥)
अमरुशतक—(संस्कृतटीका सहित)	॥)
लघुत्रिस्थली सेतु—(कमलाकरभट्ट रचित) काशी प्रयाग और गया तीर्थोंका वर्णन तथा तीर्थ यात्राविधि सहित	॥)
कालीशङ्करी (क्रोडपत्र) व्यधिकरण जागदीशी के ऊपर	॥)
त्रिदण्डिमतविभेदिनी (शङ्कराचार्य श्रीराजराजेश्वरशङ्कराश्रमजी द्वारा रचित) रामानुज मत के ऊपर सयुक्तिक समालोचना	३)
श्रीमद्भागवत सप्ताह चन्द्रिका	३)
अवतरणिका संग्रहः	।=)
पितृसूक्त	।=)
सारस्वत पूर्वार्द्ध	।=)
दिनकरी मुक्तावली की टीका	॥)
काम्यवृषोत्सर्गपद्धति	॥)

पुस्तक प्राप्तिस्थानम्—

पं० टीकादत्त धीताल,

नेपाली-सौभाग्य-पुस्तकालय,

दुग्धविनायक, बनारस सिटी ।